

Antik kitabın ana biçimleri

RULO VE KODEKS

HORST BLANCK

RULO ve kodeks, Yunan-Roma antikçağında¹ iki önemli kitap biçimi. Kodeksten çok daha eskiye dayanan rulo kitap asırlar boyunca bilinen tek kitap biçimidir. Rulo kitabın memleketi Mısır'dan Yunanistan'a ne zaman geldiği, güvenilir kaynak eksikliği nedeniyle tam olarak bilinmiyor. Yine de en eski resimli vazolardaki tasvirler bir *terminus ante quem* oluştu-

ruyor. Attikalı ressam Onesimos'un MÖ 490 civarında yaptığı vazo resmi konuyla ilgili en eski örneklerden biridir: Bir taburenin üzerinde hafifçe öne eğilmiş bir delikanlı oturur ve elinde tuttuğu ruloyu, arkasında duran arkadaşıyla birlikte okur. Daha önce anılan ve üzerinde bir okul sahnesi yer alan Duris vazosu bu resimden daha eski sayılmaz. Bu tasvirler rulo kitapların hangi malzemeden yapıldığına dair bir ipucu vermeseler de

rulolar muhtemelen papirüstendir, zira papirüsün yazı malzemesi olarak kullanıldığını belirten Atina kökenli yazılı belgeler, vazo resimleriyle aynı döneme rastlar.

Papirüs; piyasada genellikle yirmi, bazen de daha fazla sayıda yaprağın (*kollema*) birbirine yapıştırılmasından oluşan rulolar halinde satılıyordu. Eserler bu rulolara yazılıyor, metin rulodan kısaysa rulonun ucu kesiliyor, uzunsa

rulunun ucuna bir parça daha ekleniyordu.

Papirüs rulusunun yazı yazmakta tercih edilen kısmı ön yüzüydü (*recto*), çünkü burada liflerin dokusu yataydı ve yazı daha kolay yazılıyordu. Bir rulo kitabın yalnızca birinci sayfasının iç kısmındaki lif dokusu dikeydi; bu ilk sayfa (*protokollon*) yazı için kullanılmıyor, tüm rulunun koruyucu kılıfı görevini görüyordu. Rulunun iç kısmı sol taraftaki *protokollon*'dan başlayarak tek tek sütunlar (Yun. *selis*, Lat. *pagina*) halinde yazılırdı, rulunun toplam uzunluğuna dikey düşen bu sütunlar dikdörtgen olurdu.² Satır uzunluğu, yani sütunun genişliği yaprağın genişliğine göre ayarlanmadığı için, yaprakların yapıştırıldığı yerlerin üzerine de yazılırdı ama bu durum yazının kalitesini etkilemezdi, çünkü yaprakların bitiştiği yer, özellikle de kaliteli papirüslerde hemen hemen hiç belli olmazdı. Satır uzunluğu için standart bir ölçü yoktu; ama satır uzunluğunu edebiyat türüne göre düzenlemek gibi bir eğilim vardı kesinlikle. Nitekim hatiplerin metinleri genellikle dar sütunlar halindeydi, felsefi eserler geniş sütunlar, tarihi metinler ve bilimsel şerhler vs. ise daha da geniş sütunlar halinde yazılıyordu. Eski papirüslerde şiirlerin mısra uzunluğu dikkate alınmaz, bir sonraki satırda devam edilirdi. Ancak MÖ 3. yüzyılın ortasından itibaren metrik birlik, blok halindeki sütunlara tercih edilir oldu. Bir rulo kitabın kalitesini, iki yazı sütunu arasında yeterince mesafe olması ve yazının rulunun kenarlarına çok yakın olmaması belirliyordu. Yazı satırı —çoğu Yunan yazıtında olduğu gibi— hiç kesintisiz devam eder, sözcükler arasında boşluk ya da ayırma imi yoktur. Bu durum antikçağ okuru için bir sorun değildi besbelli. Ancak Latince papirüslerde, özellikle de daha eski olanlarda, sözcükler arasına konmuş ayırma noktalarına sık sık rastlanır.

Papiroloji uzmanı olmayanlar bile bir papirüse baktığında, bunun bir edebi metin mi yoksa bir mektup, bir hesap pusulası, resmi bir belge mi olduğunu anlayabilir, zira bu tür özel ve resmi metinler italik yazı karakterli bir yazıyla yazılmışlardır.³ Italik yazı karakterinin özelliği, harflerin yuvarlak olması ve harflerin, hatta sözcüklerin bitişik

yazılması, yani yazı yazarken kalemin mümkün olduğunca az kaldırılmasıdır. Bu nedenle bu tür papirüsler çok zor okunur ve mutlaka deneyimli bir göz gerektirir. Oysa edebi bir metin yazılırken bunun tam tersini yapmaya özen gösterilirdi: Her harf olabildiğince açık ve seçik bir biçimde ayrı ayrı yazılmalıydı. Bu nedenle, en güzel edebi metinlerin yer aldığı papirüsler adeta anıtsal bir yazıt havasındadır.

Son derece kaligrafik bir özelliği olan edebi metinlerin —örneğin, MS 2. yüzyıla tarihlenen Havvara kökenli İlyada papirüsü⁴— yanı sıra daha geç dönemde yazılmış Oksyrhynkhos kökenli İlyada'nın 5. kitabı⁵ gibi son derece baştan savma ve gelişigüzel yazılmış olanları da vardır. Yine başka papirüsler, aşağı yukarı MÖ 160 yılına tarihlenen ve Hellen şairi Poseidippos'un⁶ epigramlarını içeren Sakkara kökenli bir papirüsün yazısı örneğin, hayli tecrübeli bir elden çıkmıştır. Fakat italik karakterin, MS 3. yüzyılda Aristophanes'in *Akharnaililer*'i hakkındaki bir Oksyrhynkhos papirüsünde⁷ yer alan bir yorumda olduğu gibi, zaman zaman edebi eserlerde de kullanıldığı görülür. Papirolojik ve özellikle de paleografik el kitapları ve seçki koleksiyonları bu konuda ayrıntılı bilgi verirler.⁸ Latin kitap yazısına⁹ gelince: Latince edebi metinlerde Yunanca edebi metinlere göre (elbette Yunanca metinlerle ilgili araştırmalarda çok daha zengin papirüs kaynaklarından yararlanma imkânı olmuştur) daha fazla italik karakter kullanılmışa benziyor. Nitekim papirüs üzerine yazılmış en eski tarihli Cicero metni (MS 1. yüzyıl) —Verres'e¹⁰ karşı ikinci konuşmanın fragmanı— “güzel bir italik yazıyla” (Bischoff) yazılmıştır. Mısır değil de Herculaneum kökenli olan ve Actium Deniz Savaşını¹¹ anlatan bir şiirin küçük bir fragmanında ise Vezüv kentlerindeki duvar yazıtlarına hayli benzeyen bir *capitalis* görülür. 4. yüzyıla ait olup Oksyrhynkhos'ta¹² bulunan bir Livius fragmanındaki yazı ise italik yazının stilize edilmesi sonucu gelişen ve geç antikçağda¹³ özellikle de İncil metinlerinde yaygın olarak kullanılan *unziale* bir örnektir.

Daha geç dönemden kalma edebi Yunan papirüslerinde —gramercilerin büyük Hellen kütüphaneleri üzerinde

etkili olmaya başlamalarından sonra— metni daha anlaşılır kılmak amacıyla kullanılan belirli imlere (iki nokta üst üste, satır üzerinde küçük çizgiler vs.) daha sık rastlanır. Vurgu imleri gibi okumaya yardımcı işaretler de çıkar ortaya. Fakat bu konuya daha fazla girsek papiroloğun¹⁴ alanına girmiş oluruz. Her halükârda bu tür imlerin yanı sıra günümüzdeki el yazılarında da olduğu gibi dönemin moda ve gelişmelerini yansıtan yazı karakterleri uzmanların papirüsleri tarihlendirmesine katkıda bulunmuştur.

Antikçağda yazı malzemesi idareli kullanılırdı. Bu nedenle, “arka sayfası”, yani lif dokusunun dikey olduğu *verso* [arka] yüzü de kullanılmış olan çok sayıda papirüs vardır. Bunlar daha çok ticari ve resmi yazılardır. Bu tür belgelere genellikle tarih düşüldüğünden, *recto* [ön] yüzdeki edebi metin için de en azından bir *terminus ante quem* saptamak mümkündür. Yazılıp bitirilmiş bir papirüs rulusunun *verso* yüzüne yazılan edebi metinler de —az da olsa— vardır elbette. Nitekim Oksyrhynkhos'ta bulunan bir papirüs fragmanı örneğinde, çeşitli hesaplarla dolu büyük bir rulunun ucunun kesildiği ve *verso* yüzüne bir *aşk elegeia*'sı yazıldığı görülmüştür. Bu şiirin acemi bir elden çıktığı belli olan italik yazı karakterinden, metnin bir kitapçıdan satın alınmadığı, birinin özel kopyası olduğu anlaşılmalıdır.¹⁵

Antik rulo kitapların boyutlarına gelince: Kitabın formatı kullanılan papirüsün yüksekliğine bağlıydı. Günümüze ulaşan ve özgün boyutlarını korumuş olan papirüslere bakılırsa, normal bir papirüs boyutu 19 ila 25 cm arasında değişiyordu. Antik tasvirlerdeki insan figürü ve kitap arasındaki orantı da bu ölçüye tekabül eder.¹⁶ Elbette daha yüksek rulolar da vardı, örneğin Euripides'in *Hypsipyle*'sinin yer aldığı papirüsün yüksekliği 37 cm'dir; fakat bu metin hesaplarla dolu bir papirüsün *recto* yüzünde kalmıştır.¹⁷ Daha küçük ruloları, belli ki tercih edilen bir boyut olan 12 ila 15 cm'lik bir grupta toplamak mümkün. Yukarıda anılan *aşk elegeia*'sının yer aldığı Oksyrhynkhos rulosu daha da küçüktür: Yüksekliği yalnızca 8 cm'dir. Fakat bu papirüs de yeniden kullanılmış olan bir papirüstür.

² Horst Blanck'ın *Antikçağda Kitap* (Çev. Zehra Aksu Yılmaz, Dost Kitabevi Yayınları, 2000) adlı eserinden kısaltılarak alınmış ve kitaptaki imlaya bağlı kalmıştır.

Teorik olarak bir rulo sonsuz uzunlukta olabilir, zira istendiği kadar çok sayıda *kollemata*'yı birbirine yapıştırmak mümkündür. Fakat pratikte fazla uzun, yani fazla kalın bir rulo pek kullanışlı değildir. Elimize geçen edebi rulo kitapların hiçbiri özgün uzunluğunda değildir maalesef. Ancak mevcut rulolara bakarak bir tespit bulunacak olursak, rulo uzunluğunun 10 metreyi geçmediği söylenebilir. 6 metre uzunluğunda olup sımsıkı sarılmış olan bir rulonun kalınlığı 5-6 cm'dir, bir okuyucu bu kalınlıktaki bir ruloyu elinde rahatça tutabilir. Platon'un *Symposion*'u örneğin, normal bir biçimde yazıldığında, yaklaşık 7 cm kalınlığındaki bir ruloya sığar.

KODEKS

Latince *codex* —Yunancası *somati-on*— sözcüğüyle, geç antik dönemdeki dil kullanımına uygun olarak, bugün halen geçerli olan kitap biçimini kastederiz. Bu kitap biçiminin henüz bilinmediği eski çağlarda *codex* adı altında, blok halinde birleştirilen birkaç ahşap yazı tahtası anlatılıyordu.¹⁸

Kodekslerin¹⁹ "yapı" itibarıyla iki ayrı tipi vardır. Temel biçim A, bizim okul defterlerinin prensibine benzer: Çok sayıda papirüs kâğıt tabakası ortadan katlanır, tekrar açılarak üst üste konur ve bu tomarın ortası iğne iplikle dikilir. MS 300 yılına tarihlenen ve Menandros'un *Dyskolos* [Huysuz] komedyasının yanı sıra *Samia* [Samoslu Kadın] ve *Aspis*'in [Kalkan] büyük bölümlerini de içeren ünlü *Bodmer Kodeksi* buna bir örnek teşkil eder. Bu kodekste 27,5 cm yüksekliğinde, 25 cm eninde 16 papirüs tabakası üst üste konmuş, böylece 13 cm genişliğinde, 27 cm yüksekliğinde 64 kitap sayfası ya da 32 yaprak elde edilmiştir.²⁰ Böylesi bir kodeksin teknik dezavantajları vardır elbette. Üst üste konulan papirüs tabakalarının sayısı çoğaldıkça kitabın kapanması zorlaşır ve sırtın yırtılması ya da dikişlerin içteki tabakaları yırtması tehlikesi artar. Bu nedenle içteki kat yerine parşömeden ya da deriden bir koruyucu şerit yapıştırılmıştır. Kodeks yapımında aynı genişlikteki tabakalar kullanıldığında, tabakalar ikiye katlandığı zaman sayfaların genişliği dışa doğru giderek azalır. Bu güzellik kusuru, kitabın kenarının

kesilmesiyle giderilir ya da "Pierpont Morgan İlyada'sı"nda olduğu gibi, henüz kodeksi hazırlama aşamasında giderek daralan tabakalar kullanılır.²¹ Kodeksin A tipiyle şimdiki dek yalnızca papirüs kodekslerde karşılaşmış olsak da²² B tipi hem papirüs hem de parşömen kodekslerde görülür.

A tipi kodeksin dezavantajlarından ders alınmış, B tipinde artık iç içe konmuş tabakalardan oluşan tek bir tomar yerine, daha az sayıdaki tabakalardan oluşan formalar kullanılmıştır. Tek tek formaların ortası tutturulduktan sonra üst üste konur ve sırtları birbirine dikiilir, tıpkı modern kitaplarda da olduğu gibi. Antikçağ kodekslerindeki formalar genellikle 8 yaprak ve 16 sayfalık dört tabakadan oluşur. Dört tabakadan oluşan formaların (*quaterniones*) yanı sıra tek tabakalı (*uniones*), üç tabakalı (*terniones*), beş tabakalı (*quiniones*) hatta dokuz tabakalı (*noniones*) formalar da vardır. Formaları farklı farklı olan kodekslere de rastlanmıştır.

Kodekslerin boyutlarına gelince: 2. ve 3. yüzyıla tarihlenen en eski kodeksler dikdörtgen biçiminde olup 300 sayfanın altındadır. Papirüs nüshaların yanı sıra parşömen kodekslerin de —buluntular elbette Mısır kökenlidir— giderek çoğaldığı 4. yüzyılda formatın daha çok kare olduğu görülür. Bilinen en kalın papirüs kodeksi olan bir Kıpti mezmurlar kodeksi (4./5. yüzyıl) 638 sayfadan oluşuyordu.²³ İncil'in tamamını içeren parşömen kodeks *Codex Vaticanus* (4. yüzyıl) 1600 sayfa, hatta yine bir İncil olan *Codex Alexandrinus* (5. yüzyıl) başlangıçta en az 1640 sayfaydı.²⁴ *Codex Alexandrinus*'un sayfaları 26,4 x 31,6 cm, *Codex Sinaiticus*'unkiler ise 35 x 40 cm boyutlarındaydı. Fakat mini formatlar da vardı. Bilinen en küçük parşömen kodeks Köln Üniversitesi koleksiyonuna ait *Mani Kodeks*'tir. 192 sayfadan oluşan bu kodeksin yüksekliği 45 mm, eni ise 38 mm'dir; yazı sütunlarının boyutları 35 x 24 mm'dir. Yazı üslubuna bakılarak 4-6. yüzyıllar arasına tarihlenen bu minik kitap din kurucusu Mani'nin hayatını anlatır.²⁵ 40 x 26 mm boyutlarına sahip daha da minik bir papirüs "kodeks" ikiye katlanmış tek bir yapraktan oluşur ve en yaygın Hıristiyan duasını (Paternoster) içerir.²⁶ Bu tür mini kitaplar muska

olarak kullanılıyor olsa gerek. Gelmiş geçmiş en büyük kilise vaizi Iohannes Khrysostomos (Patr. Gr. 58, 669) Hıristiyanların İncil metinlerinin yazılı olduğu muskalar taktıklarını söyler.

Dışı korunaksız rulo kitaptan farklı olarak kodeksin sert bir cildi vardır. Antik kodeks cildi konusundaki mütevazı bilgilerimiz, 1945/46 yılında Mısır'daki Nag Hammadi'de 4. yüzyıldan kalma gnostik yazılarla dolu on üç Kıpti papirüs kodeksinin bulunmasıyla hayli zenginleşti. A tipi olan bu kodekslerin cildi olağanüstü iyi durumdadır.²⁷ Bu kodekslerin birbirine çok benzeyen ciltleri şöyle yapılıyordu: Keçi ya da koyun derisinin dış yüzü cildin dışını oluşturuyordu. Bu deri parçasının üst, alt ve sağ tarafı ciltlenecek kitap bloğundan daha geniş kesiliyordu, sol tarafının (yani daha sonra kitabın kapağı olacak taraf) ucu üçgen bir parça biçiminde uzanıyordu. Üst üste yapıştırılmış papirüs yapraklarından oluşan bir mukavva derinin iç yüzüne yapıştırıldıktan sonra derinin artan kenarları kıvrılıyor ve mukavvanın üzerine yapıştırılıyordu. Sonra kitabın sırt ile kapak arasındaki kat yerine bir deri parçası (şiraze) konuyor ve ince deri iplerle birbirine tutturabilmek için deliniyordu. Daha sonra deri cildin sırtı da deliniyor, kitap bloğu cildin içine yerleştiriliyor, formaların ipleri cildin sırtındaki deliklerden geçiriliyor, cilt sırtının dış kısmında sıkıca düğümleniyordu. Bu şekilde ciltlenen kitap kapatıldığında üst kapağın deri ipli üçgen kısmı bir kapak gibi kullanılabiliyor ve böylece kodeksin her tarafı sıkıca kapatılabiliyordu.

Kodeks genellikle ciltlenmeden önce yazılıyordu. Bir rulo kitabın soldan başlayarak sütun sütun yazılmasından farklı olarak, kodekse yazan birinin,²⁸ yazmaya başlamadan önce metnin kapsamını iyice hesaplaması ve yazı malzemesini ister papirüs olsun ister parşömen, önce forma haline getirmesi gerekiyordu. Her formanın kaç tabakadan oluşacağı da önceden hesaplanıyordu, çünkü bir kez yazmaya başladıktan sonra formanın sayfası değiştirilemiyordu. Ayrıca, yazarken sayfaların ve formaların sıralamasına çok dikkat etmek gerekiyordu. Bunun en kolay yöntemi, sayfaları numaralan-

dırmaktı. Nitekim çoğu kodekste sayfalar numaralandırılmıştır. Numaralar genellikle sayfanın üst ortasına konur, bazen formlar da numaralandırılırdı. Fakat daha yakından incelendiğinde, sayfa numarasının ancak kodeks ciltlendikten sonra konduğu görülmüştür. Bu da sayfaları numaralandırmanın amacının yazıcıya değil, istediği yeri daha kolay ve daha hızlı bulsun diye okuyucuya kolaylık sağlamak olduğunu düşündürüyor. Bazı papirüs rulolarında sütunların da numaralandırıldığı görülür. Bunun ruloda belli bir yerin kolayca bulunmasından başka bir amacı olamaz. Sayfaların numaralandırılmasının esin kaynağı idari ve ticari uygulamalar olsa gerek, zira farklı içeriklere sahip papirüs belgeleri tek bir rulo halinde birbirine yapıştırmak ve her bir bölümü numaralandırmak âdettendi.

Parşömen kodekslere yazmadan önce yapraklara sivri bir tiğ kalemle

çizgi çekilirdi. Her sayfanın yazı alanı ve kenarları eşit büyüklükte olsun diye çizgi çekmeden önce üst üste konmuş tüm formların dört kenarı delinir, yazı yazılacak alan işaretlenirdi.

Günümüze ulaşan kodekslerin çoğunda tek bir yazı alanı bulunur ama her sayfada iki sütunun olduğu örnekler de vardır; iki sütunlu sayfalar papirüs kodekslerden ziyade parşömen kodekslerde görülür. Papirüs rulolarında kısa satırlar bir kalite işareti olduğu için, bunun iki sütunlu kodeksler için de geçerli olduğu varsayılabilir, zira böylesi kodekslerde kaligrafik eğilimler vardır. Bunun dışında, 2. yüzyılın sonuna ve 3. yüzyıla tarihlenen en eski papirüs kodeksler, edebi papirüs rulolarının standardıyla karşılaştırıldığında birer kaligrafi örneği olmaktan çok uzaktır. Bu kodeksler, kitabın biçimsel özelliklerinden ziyade içeriğiyle ilgilenen birinin hızlı ve özensiz yazısını sergi-

lerler. 3. yüzyıldan fragmanlar halinde günümüze ulaşan yirmiden az fazla parşömen kodeksin içinde yazı kalitesi ortalamanın üzerine çıkan çok az örnek vardır. Elbette burada da dikkate alınması gereken bir nokta, buluntuların tümünün Mısır kökenli olduğu ve eğer Yunan-Roma dünyasının merkezlerinden buluntularla karşı karşıya olsaydık, eski kodekslere dair pek de olumlu olmayan izlenimimizin belki de daha farklı olacağıdır. *Historia Augusta*'ya (Maximinus 30, 4) göre, İmparator Trakyalı Maximinus'un (MS 235-238) oğlu Yunanca öğretmenine teslim edildiğinde bir akrabasından muhteşem bir hediye almıştı: Homeros'un, erguvan rengi parşömene altın yıldızla yazılmış eserleri. Eğer bu bilgi doğruysa, henüz 3. yüzyılın başlarında lüks parşömen kodeksler vardı. Erguvan renginde papirüs rulolardan söz edildiğine şimdide dek hiç rastlanmamıştır. **Z**

NOTLAR

- 1 Bu konuda en iyi Almanca eser hâlâ: Wilhelm Schubart, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Leipzig, 1921 (bu baskısından yararlanılmalı). Rulo kitaba dair önemli bir yazı Eric G. Turner, "The Terms Recto and Verso. The Anatomy of the Papyrus Roll", *Actes XV Congrès Intern. Papyrologie I*, 1978. *Herculaneum dışındaki papirüsler için de önemli: Guglielmo Cavallo, Libri, scrittura, scribi a Ercolano*, 1983 (1. ek, Cronache Ercolanensi 13, 1983).
- 2 Papirüs alan literatürüne dair: Eric G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*, ikinci baskı yay. haz. Peter John Parsons, 1987 (BICS ek. 46), zengin bir kaynakçası var.
- 3 Richard Seider, *Paläographie der griechischen Papyri*, cilt I-III, 1, 1967-90.
- 4 Oxford, Bodleian Library, Turner a.g.e., 38, nr. 13.
- 5 P. Oxy. II 223.
- 6 Paris, Louvre, Turner, a.g.e., s. 82, nr. 45.
- 7 Brüksel, Musées Royaux, Turner, a.g.e., s. 122, nr. 73.
- 8 Turner, a.g.e. ve Cavallo, a.g.e. bkz. Colin Henderson Roberts, *Greek Literary Hands. 350 B.C. - A.D. 400*, 1956.

- 9 Richard Seider, *Paläographie der lateinischen Papyri*, cilt II, 2. Stuttgart, 1972-81. B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendlandischen Mittelalters*, 1986 (zengin kaynakça s. 314 vd.).
- 10 Giessen Üniversitesi kütüphanesi, Bischoff, a.g.e., s. 78.
- 11 Napoli, *Biblioteca Naz.*, Bischoff, a.g.e., s. 80.
- 12 Oxford, Bodleian Library, Seider, a.g.e., II, 1, s. 36.
- 13 Geç antikçağdaki kitap yazılmasına dair: Guglielmo Cavallo ve Herwig Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period: A. D. 300-800*, 1987 (BICS ek 47).
- 14 Turner, a.g.e., 8 vd.
- 15 P. P. Parsons, *Museum Helv.* 45, 1988, 65 vd.
- 16 Ruloların ortalama boyuna dair: Cavallo, *Libri, scrittura, scribi a Ercolano*, 47 vd.
- 17 Turner, a.g.e., 63, nr. 31.
- 18 *Codex sözcüğünün anlamı üzerine: Tesaurus linguae Latinae*, bkz. "codex"; ayrıca bkz. Louis Holtz, "Les mots latins désignant le livre au temps d'Augustin", *Les débuts du codex. Actes de la journée d'étude*, 1985; Turnhout: 1989 (*Bibliologia*

- 9), 105 vd.
- 19 Temel bir eser: Eric G. Turner, *The Typology of the Early Codex*, Univ. of Pennsylvania Press, 1977.
- 20 Turner, a.g.e., s. 49.
- 21 A.g.e., 57 vd.
- 22 Fakat bkz. Turner, a.g.e., s. 69, not 10.
- 23 A.g.e., s. 82.
- 24 Colin H. Roberts ve Theodore Cressy Skeat, *The Birth of the Codex*, 1983, s. 48.
- 25 Ludwig Koenen ve Cornelia Römer, *Der Kölner Mani-Kodex*, 1985.
- 26 Turner, a.g.e., s. 22, mini kodekslere dair başka örnekler de var.
- 27 Bu kodeks ve ciltleri üzerine: *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices*, 12 cilt, 1972-84.
- 28 Ayrıntılı kodeks tasvirleri için: Turner, a.g.e., s. 73 vd.